

دانشگاه الزهراء

دانشکده ادبیات، زبان‌ها و تاریخ

گروه تاریخ

پایان‌نامه جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد رشته تاریخ ایران اسلامی

عنوان

کارکرد نهاد وقف در همدان و ملایر در دوره قاجار

استاد راهنما

دکتر نزهت احمدی

استاد مشاور

دکتر سیمین فصیحی

دانشجو

لیلا فلاح

سال 1389

چکیده

رساله حاضر، پژوهشی است که به بررسی نهاد وقف در شهرهای همدان و ملایر در دوره قاجار پرداخته است. در این پژوهش سعی بر آن است تا با توجه به کمیت و کیفیت وقف‌نامه‌ها، از یک سو کارکردهای اجتماعی و فرهنگی - مذهبی نهاد وقف و از سوی دیگر تاثیر شرایط اجتماعی و اقتصادی این دو شهر در نهاد وقف در دوره زمانی مورد بحث تحت بررسی و تحلیل قرار گیرد. وقف‌نامه‌های موجود در بایگانی اداره اوقاف شهرهای همدان و ملایر، منابع اصلی مورد استفاده در این پژوهش هستند لذا با مطالعه و دسته‌بندی وقف‌نامه‌ها بر اساس سال، طبقات اجتماعی واقفان و مصارف اجتماعی و فرهنگی موقوفات و همچنین استفاده از منابع و مآخذ تاریخی جهت تکمیل داده‌های وقف‌نامه‌ها، به بررسی، تحلیل و نقد محتوای آن‌ها پرداخته شده است و نشان داده شده است که نوع موقوفات، کمیت و کیفیت وقف‌نامه‌ها و پایگاه اجتماعی واقفان بیانگر تاثیر شرایط اجتماعی و اقتصادی شهرها در نهاد وقف می‌باشند. نهاد وقف با اختصاص سهمی از منافع موقوفات به امور عمرانی و رفاهی (عام‌المنفعه) همچون وقف بر ایجاد و تعمیر پل‌ها، کاروانسراها، دارالشفاء و غیره در شهرها، دارای کارکردی اجتماعی بوده است. از سوی دیگر وقف بر مساجد، مدارس و مراسم مذهبی گویای کارکرد فرهنگی - مذهبی نهاد وقف بوده است. قرار داشتن همدان و ملایر در مسیر جاده مهمی که از یک سو به عتبات عالیات در عراق و از سوی دیگر به مشهد رضوی منتهی می‌شد و همچنین ساختار مذهبی این دو شهر سبب شده بود تا بخش اعظم موقوفات همدان و ملایر در دوره قاجار به مراسم مذهبی از قبیل تعزیه‌داری و روضه‌خوانی ائمه مخصوصاً سیدالشهدا (ع) و رسیدگی به زوار ایشان اختصاص یابد. از سوی دیگر شهر نوپای ملایر، که با موقوفات شیخ‌الملوک در اوایل دوره قاجار شکل گرفته بود، با موقوفات دیگری توسط حکام پس از وی توسعه یافت.

واژه‌های کلیدی: نهاد وقف، کارکرد اجتماعی، کارکرد فرهنگی، کارکرد مذهبی، همدان، ملایر، قاجار

مقدمه

وقف یا همان صدقه جاریه، سنت حسنه‌ای است که از دیرباز در بین جوامع بشری وجود داشته است. تاریخچه وقف در ایران به قبل از اسلام بازمی‌گردد. وقف پیش از اسلام بین همه ادیان متداول بوده؛ به طوری که اداره معابد، صومعه‌ها، آتشکده‌ها و زندگی موبدان و کاهنان از محل منافع و درآمد موقوفات تامین می‌شده است. با ورود اسلام به ایران، اوقاف مصدر خدمات شایانی در ابعاد رفاهی، اجتماعی و فرهنگی در کشور گشت. وقف در این دوره نقش ملموسی در ارائه خدمات رفاهی و بویژه در مناسبت‌ها و اعیاد و سوگواری‌های مذهبی داشته است. در واقع اوقاف در هر عصر متناسب با مقتضیات زمانی و مکانی با تاثیر متقابل بر ابعاد اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی و مذهبی جامعه، نقش مهمی در امور رفاهی (مصارف عمرانی و بهداشتی) و فرهنگی (مصارف مذهبی از قبیل ساخت مدارس، مساجد و امور خیریه) داشته است. از سوی دیگر نیکوکاران نیز با ساخت و وقف پل‌ها، کاروانسراها، آب‌انبارها، مدارس، مساجد، دارالشفاه و غیره، علاوه بر ارائه خدمات به مردم، نام نیکی از خود به یادگار نهاده‌اند. در برخی از موارد نیز واقفان با وقف تمام یا بخشی از اموال خود قصد حفظ آن‌ها را از تعرض دولتیان و یا تجزیه توسط وراث داشته‌اند.

روند وقف اموال در دوره قاجار همچون دوره‌های قبل ادامه داشته و نهاد وقف در این دوره نیز دارای ساختار ویژه‌ای بود. از آنجایی که نهاد وقف در هر برهه از تاریخ متأثر از شرایط و ویژگی‌های شهرها بوده، لذا بررسی ویژگی‌های دو شهر همدان و ملایر و تاثیر آن‌ها بر نهاد وقف در دوره قاجار یکی از دغدغه‌های اصلی این پژوهش است. موقعیت استراتژیکی همدان و ملایر به واسطه نزدیکی به قبور ائمه شیعه در عراق و قرار داشتن در مسیر حرکت کاروان‌های تجاری و زیارتی، شرایط خاصی بود که بدون تردید در وضعیت اجتماعی و اقتصادی این دو شهر تاثیرگذار شد و این تاثیر به نوبه خود نتایج خود را بر نوع موقوفات، تعداد واقفان و کارکردهای

نهاد وقف بر جای نهاد. به طوری که واقفان با عنایت به این موضوع اقدام به وقف بر کاروانسراها، پل‌ها، رسیدگی به زوار و مصارفی از این دست در جهت تسهیل در امر سفر زوار نموده‌اند. علاوه بر این شهر ملایر در اوایل دوره قاجار با موقوفات واقفین از قبیل وقف بر ایجاد مدرسه، مسجد، بازار، دارالشفای و حمام، که از ملزومات یک شهر محسوب می‌شدند، توسعه یافت. از این رو بررسی نهاد وقف و کارکردهای آن در این دو شهر هدف اصلی این پژوهش است. برای دستیابی به این هدف پژوهش حاضر در پنج فصل تدوین یافته است. در فصل اول مبانی پژوهش ذکر شده است. فصل دوم به تعریف لغوی و اصطلاحی وقف و اقسام آن، پیشینه وقف در ایران قبل و بعد از اسلام و پیشینه وقف در همدان و ملایر تا قبل از دوره قاجار اختصاص یافته است. در فصل سوم به بیان وضعیت جغرافیایی، اقتصادی و اجتماعی همدان و ملایر در دوره قاجار پرداخته شده است. فصل چهارم به بررسی طبقات اجتماعی واقفان همدان و ملایر و حضور زنان در عرصه وقف، تاثیر وضعیت این دو شهر در نهاد وقف و بررسی کارکردهای اجتماعی نهاد وقف همدان و ملایر در دوره قاجار اختصاص یافته است. در فصل پنجم کارکردهای فرهنگی و مذهبی نهاد وقف در دوره قاجار و تاثیر آن بر مراسم و آموزه‌های دینی مطمح نظر و مورد بررسی قرار گرفته است. در بخش ضمیمه جداولی از موقوفات همدان و ملایر بر اساس مصارف و طبقات اجتماعی واقفان ارائه شده است.

دستیابی به اصل وقف‌نامه‌ها به عنوان منابع اصلی و بازخوانی آن‌ها، از جمله مسائل اساسی در تدوین و ارائه این رساله بود که با دشواری‌های زیادی همراه بوده است از قبیل عدم اجازه کی‌برداری و نابودی بخشی از وقف‌نامه‌ها که به دلیل دیرینگی و عدم دقت در نگهداری از آن‌ها پوسیده و یا پاره شده بودند و بازخوانی آن‌ها را دچار مشکل می‌ساخت. البته برخی از وقف‌نامه‌ها قبلاً بازخوانی شده بودند، که به هنگام مطابقت با اصل وقف‌نامه‌ها اشتباهات غیر قابل اغمازی در آن‌ها مشاهده شد.

در پایان بر خود لازم می‌دانم تا از راهنمایی‌های ارزنده و مشفقانه استاد ارجمندم سرکار خانم زهت احمدی به عنوان استاد راهنما و کمک‌های استاد گرانقدرم سرکار خانم سیمین فصیحی که زحمت مشاوره رساله حاضر را به عهده داشته‌اند، کمال تشکر و قدردانی را نمایم؛ همچنین از ریاست و کارکنان اداره اوقاف و امور خیریه استان و شهرستان‌های همدان و ملایر و اداره اسناد و کتابخانه ملی استان همدان که در دسترسی اینجانب به اسناد وقفی، کتاب‌ها و مجلات موجود، همکاری لازم را مبذول داشتند، سپاسگزاری می‌نمایم.

فهرست مطالب

	چکیده
	مقدمه
7	فصل اول: مبانی تحقیق
8	
11	1- بیان موضوع
11	2- پرسش‌های پژوهش
11	3- فرضیات پژوهش
13	4- تعریف واژه‌ها
14	5- اهداف پژوهش
14	6- روش پژوهش
18	7- پیشینه پژوهش
32	8- نقد و بررسی منابع
33	
35	فصل دوم: تعریف، مفهوم و پیشینه وقف
36	
38	1- تعریف و مفهوم وقف
38	2- انواع وقف
40	3- شرایط وقف
42	4- پیشینه وقف
45	4-1- وقف در ایران
47	4-2- وقف در اسلام
48	4-3- وقف در ایران پس از اسلام
49	5- پیشینه وقف در همدان و ملایر
51	
65	فصل سوم: موقعیت جغرافیایی، اقتصادی و اجتماعی همدان
66	
69	و ملایر در دوره قاجار
77	
	1- همدان
	1-1- موقعیت جغرافیایی - تاریخی همدان
	1-2- بافت اقتصادی و اجتماعی همدان در دوره قاجار
	2- ملایر
	2-1- موقعیت جغرافیایی - تاریخی
	2-2- بافت اقتصادی و اجتماعی ملایر در دوره قاجار
	فصل چهارم: کارکردهای اجتماعی نهاد وقف در همدان و
	ملایر

78	1- طبقات اجتماعی
94	2- زنان در عرصه وقف
97	3- کارکردهای اجتماعی نهاد وقف
98	
102	3-1- مصارف بهداشتی وقف
102	3-2- مصارف عمرانی وقف
104	3-2-1- وقف بر پل‌ها
106	3-2-2- وقف کاروانسرا و بازار
108	3-2-3- وقف بر چاه و قنات
109	
114	فصل پنجم: کارکردهای فرهنگی مذهبی نهاد وقف
114	
123	درهمدان و ملایر
129	1- کارکردهای آموزشی نهاد وقف
130	2- وقف بر آداب و مراسم مذهبی
136	2-1- وقف بر سوگواری و عزاداری ائمه
136	2-2- وقف بر بناهای مذهبی
140	2-3- وقف بر قرآن
146	2-4- نقش وقف در افزایش سفرهای زیارتی
155	2-5- موقوفات و برگزاری مراسم اعیاد مذهبی
	3- وقف بر امور خیریه
	نتیجه‌گیری
	فهرست منابع و مآخذ
	ضمائم

فصل اول

مبانی تحقیق

1- بیان موضوع

وقف پدیده‌ای اجتماعی است که متأثر از وضعیت سیاسی - جغرافیایی شهرها و بسترهای اجتماعی، فرهنگی و مذهبی یک جامعه می‌باشد؛ لذا نهاد وقف به جهت تأثیری که بر ابعاد مختلف فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی و مذهبی داشته، از جایگاه ویژه‌ای در تاریخ ایران برخوردار است. از دیرباز اندیشه وقف اموال و مصرف درآمد آن در امور رفاهی و عام‌المنفعه‌ای چون مصارف عمرانی و بهداشتی مانند ساخت پل، حمام، بیمارستان و غیره، امری شناخته شده بوده است. در واقع اوقاف در هر عصر متناسب با مقتضیات زمانی و مکانی نقش مهمی در بر طرف کردن نیازهای عمرانی و بهداشتی داشته است. همچنین وقف به منزله یکی از حوزه‌های فقهی نیز زمینه‌ساز بسیاری از مظاهر اجتماعی، فرهنگی و مذهبی از قبیل ساخت مدارس، مساجد، تکایا، کاروانسراها و برگزاری مراسم اعیاد و سوگواری‌های مذهبی بوده است.

اوقاف شهرهای همدان و ملایر نیز بنا به مقتضیات مکانی و زمانی خود، نقش عمده‌ای را در این خصوص ایفا کرده‌اند، از این رو بررسی کارکردهای نهاد وقف در این دو شهر در عصر قاجار از اهداف عمده این پژوهش است.

استان همدان از استان‌های غربی کشور است که از شمال به استان زنجان، از جنوب به استان لرستان، از شرق به استان مرکزی و از غرب به استان کرمانشاه و کردستان محدود می‌باشد. شهر همدان، مرکز استان، از قدمتی دیرینه برخوردار و از شهرهای باستانی ایران به شمار می‌رود. جایگاه همدان در کوهپایه میانی الوند، از دیرباز یک موقعیت چهارراهی و راهبردی با اهمیت در نیمه غربی کشور داشته است. چنان‌که جاده‌های جنوب (خوزستان و فارس)، شمال (گیلان، آذربایجان و قزوین)، غرب (بین‌النهرین) و شرق (خراسان) از آنجا انشعاب می‌یافته

است. این شهر بخصوص از قرن سیزدهم تا اواسط قرن چهاردهم هجری قمری، به واسطه همین چهارراه تجارتهای بودنش، از لحاظ اقتصادی حائز اهمیت بوده است. از آنجایی که همدان به مرزهای غربی کشور یعنی عراق و بین‌النهرین نزدیک و مهم‌تر این که بر سر راه عتبات عالیات و همچنین در مسیر حرکت کاروان‌های حج واقع بوده، از اهمیت ویژه‌ای در دوره قاجار برخوردار بوده است. اهمیت این موضوع به وضوح در وقف‌نامه‌های این دوره مشهود است. از سوی دیگر همدان جایگاه ملاکان بزرگی چون خوانین سته قراگوزلو بود که در سرکوبی سلسله زند و به قدرت رسیدن قاجار نقش مهمی داشتند. آن‌ها صاحبان افواج مهمی بودند که به تدریج در دوره قاجار مبدل به رکن مهمی در نیروی نظامی کشور شدند. بسیاری از افراد این خاندان، بازوهای نظامی دولت قاجار به شمار رفته و حافظ منافع دولت مرکزی در غرب کشور بودند. این گروه از جمله مهم‌ترین واقفان همدان در دوره قاجار بوده‌اند.

شهر ملایر در جنوب غربی استان همدان واقع است. این شهر در کتیبه‌های پهلوی ساسانی از توابع شهرستان همدان ذکر گردیده است که همان «ولایات ثلاث» عهد قاجار می‌باشد. قدیمی‌ترین متنی که از ملایر یاد کرده، کتاب *مجم‌التواریخ و القصص*، تالیف ابن شاذی همدانی اسدآبادی به سال 520 هجری قمری است. سپس در قرن هشتم هجری، حمدالله مستوفی در کتاب *نزهت‌القلوب*، ملایر را یکی از سه ناحیه نه‌یافت ذکر کرده است. این منطقه در دوره زندیه، به دلیل این که منشا طایفه زند بود، اشتهاری یافت، ولی در اوایل دوره قاجار بود که به شهر تبدیل گشت. در این زمان در محل فعلی شهر ملایر، قریه چوبین و قلعه زندیه وجود داشت که هر دو آباد بودند. سبب انتخاب این شهر در این پژوهش این است که بنیان این شهر بر مبنای وقف می‌باشد. ملایر توسط شیخعلی میرزا، فرزند فتحعلی‌شاه قاجار، در سال 1224 هجری قمری به شهری به نام دولت‌آباد تبدیل گشت که با موقوفات وی در سال 1236 هجری قمری در قالب مدرسه، مسجد، بازار، حمام و کاروانسرا گسترش یافت. فتحعلی‌شاه نیز با

ضمیمه کردن نهاوند و تویسرکان به آن، آنجا را به ایالتی به مرکزیت دولت‌آباد مبدل ساخت. از جهت دیگر ارتباط این شهر با راه‌هایی که از قم، اصفهان، اراک و همچنین تهران به عتبات عالیات در عراق می‌رسید و همچنین موقعیت ارتباطی آن در جاده‌ای که از طرف همدان و لرستان به طرف قم و خراسان امتداد داشت، به عنوان عامل مذهبی، که از دیرباز از عوامل اهمیت و حتی پیدایش شهرها بود، در اهمیت یافتن شهر ملایر در این دوره مؤثر بوده است.

بررسی کارکرد نهاد وقف در شهرهای همدان و ملایر در دوره قاجار، از جمله مواردی است که تا کنون پژوهشی در مورد آن صورت نگرفته و بکر بودن این حوزه از انجام هرگونه پژوهش تاریخی بر مبنای اسناد وقفی، دلیل پرداختن به این حیطة می‌باشد. البته تحقیقاتی در قالب کتاب و مقاله در مورد وضعیت سیاسی، اقتصادی و فرهنگی همدان و ملایر در این دوره انجام پذیرفته، ولی از وقف‌نامه‌های این دوره در آنها استفاده نشده است. بنا بر اهمیت موضوع، برای انجام چنین پژوهشی، بررسی وقف‌نامه‌ها در اولویت کار قرار دارد. چرا که این اسناد به منظور ثبت وقایع تاریخی تنظیم نشده‌اند، بنابراین تا حدودی از جهت‌گیری‌های دیگر اسناد به دور مانده و از طریق آنها می‌توان برخی از نقاط تاریک این دوره را روشن ساخت.

در بررسی کارکردهای نهاد وقف در شهرهای همدان و ملایر در دوره قاجار این پرسش‌ها مطرح است: طبقات اجتماعی چه تاثیری بر نهاد وقف داشته‌اند، چه قشرهایی از جامعه در آن شرکت داشته و انگیزه آنها از وقف اموالشان چه بوده است، زنان چه جایگاهی در اوقاف این دوره داشته‌اند، نهاد وقف چه تاثیر و نقشی بر وضعیت فرهنگی و مذهبی از جمله ایجاد مساجد، مدارس و انجام مراسم مذهبی داشته است، چه تاثیری بر امور خیریه و عام‌المنفعه از قبیل ساخت پل‌ها، راه‌ها، کاروانسراها و رسیدگی به فقرا و مساکین و غیره داشته است، با توجه به شرایط سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جامعه، چه چیزهایی برای چه مصارفی وقف شده؛ که در این پژوهش تلاش شده تا به آنها پاسخ داده شود.

2- پرسش‌های پژوهش

- 1- وضعیت منطقه و تحولات آن چه تاثیری در افزایش وقف داشته است؟
- 2- کارکردهای اجتماعی نهاد وقف در همدان و ملایر دوره قاجار چه بوده است؟
- 3- نهاد وقف چه تاثیری بر وضعیت فرهنگی و اقتصادی همدان و ملایر در عصر قاجار داشته است؟

3- فرضیات پژوهش

- 1-1- موقعیت همدان به دلیل قرار داشتن در مسیر حرکت کاروان‌های تجاری و زیارتی، باعث افزایش موقوفات در این دوره شده است.
- 2-1- لزوم توسعه و گسترش شهر نوپای ملایر به عنوان دارالاماره و موقعیت این شهر در مسیر حرکت کاروان‌های تجاری و زیارتی حج و عتبات عالیات و همچنین قرار داشتن در مسیر راه‌های شهرهای غربی و جنوب غربی کشور به شهرهای مذهبی قم و مشهد سبب افزایش موقوفات در این دوره شده است.
- 2- وقف بر امور عام‌المنفعه، موجب رشد امور رفاهی در ایالت شده است.
- 3- مساجد و مدارس به عنوان مراکز فرهنگی و بازارها و کاروانسراها به عنوان مراکز تجاری با حمایت موقوفات در همدان و ملایر توسعه یافته‌اند.

4- تعریف واژه‌ها

نهاد، وقف، کارکرد

1-1- نهاد (Instiution)

واژه نهاد که برگرفته از کلمه لاتین *Instituere* به معنای ساختن، مستقر کردن و تثبیت کردن می‌باشد،¹ در فارسی در معانی مختلفی به کار رفته است. اما لفظ نهاد در شاخه‌های مختلف علوم انسانی در مفاهیم خاص خود مورد استفاده قرار گرفته است. به طور کلی اصطلاح نهاد در جامعه‌شناسی بیانگر جنبه‌ای از زندگی اجتماعی است که در آن جهت‌گیری‌های ارزشی و نیز علایق شخصی که ناظر بر امور مهم اجتماعی هستند، گونه‌های مشخصی از برهمکنش اجتماعی را همراهی کرده یا در ایجاد آنها مؤثرند.² بر اساس کتاب فرهنگ جامعه‌شناسی، «نهاد به طور گسترده‌ای در توصیف آن قسمت از اعمال اجتماعی به کار می‌رود که به طور منظم و مداوم تکرار می‌شوند و توسط ضوابط اجتماعی تجویز و حفظ می‌گردد و اهمیت عمده‌ای در ساختار اجتماعی دارند».³ در این کتاب نهادها به پنج دسته؛ نهادهای اقتصادی، سیاسی، مرتبه‌بندی، خویشاوندی و فرهنگی تقسیم شده‌اند. نهادهای فرهنگی با فعالیت‌های علمی، هنری و مذهبی در ارتباطند.⁴ جوزف روسک، دلیل پیدایش نهادهای مذهبی را حیرت و حرمتی که انسان به طبیعت و کائنات داشته و نیاز بشر به برقراری ارتباط با قوای فوق طبیعی ذکر می‌کند. به طور کلی هر نهاد دارای کارکرد خاصی است، لذا هر گونه تغییر در کارکرد منجر به ایجاد نوعی تغییر در نهاد مورد نظر می‌شود.⁵ منظور از نهاد وقف در پژوهش حاضر، بررسی ساختار، کارکرد و مصارف موقوفات در دوره قاجار در همدان و ملایر است.

2-4- وقف (Endowment)

-
- 1- آلن بیرو، فرهنگ علوم اجتماعی، ترجمه باقر ساروخانی، انتشارات کیهان، تهران 1370، صص 81-180؛ پروین سازگارا، نگاهی به جامعه‌شناسی با تاکید بر فرهنگ، امیرکبیر، تهران 1377، صص 49-50.
 - 2- جولیوس گولد- ویلیام. ل. کولب، فرهنگ علوم اجتماعی، ترجمه محمدجواد زاهدی مازندرانی، انتشارات مازیار، تهران 1376، صص 874-873.
 - 3- نیکلاس آبرکرامبی- استفن هیل- برایان. اس. ترنر، فرهنگ جامعه‌شناسی، ترجمه حسن پویان، انتشارات چاپخش، تهران 1367، ص 196.
 - 4- همان، ص 197.
 - 5- جوزف روسک، مقدمه‌ای بر جامعه‌شناسی، بهروز نبوی- احمد کریمی، انتشارات فروردین، تهران 2535، ج 2، صص 47-146.

وقف یعنی نگهداشتن و حبس کردن عین ملک یا مستغلات و اختصاص دادن درآمد و منافع آن برای منظور خاصی.

3-4- کارکرد (Function)

واژه کارکرد از ریشه لاتین *Functio* به معنای انجام یک وظیفه اخذ شده است.¹ کارکرد در علوم اجتماعی، مجموعه عملیاتی است که از طریق آن یکی از اشکال ساخت یافته حیات اجتماعی، تجلی می‌یابد.² در کتاب فرهنگ علوم اجتماعی آمده است که:

" کارکرد عبارت است از حاصل یا نتیجه نوعی وجود یا عمل یا حرکت اشخاص یا اشیاء و از جمله پدیده‌های لمس‌ناپذیری چون الگوهای فرهنگی، ساختارهای گروهی و نگرش‌هاست."³

بنا به اعتقاد روسک، در جریان دگرگونی‌های اجتماعی شاهد انتقال کارکردهای یک نهاد به نهاد دیگر هستیم.⁴ منظور از کارکرد اجتماعی، فرهنگی و مذهبی؛ نتایج، تأثیرها و پیامدهای نهاد وقف و موقوفات در همدان و ملایر است.

5- اهداف پژوهش

هدف از این پژوهش پرداختن به کارکرد نهاد وقف شهرهای همدان و ملایر عصر قاجاریه با تکیه بر وقف‌نامه‌ها می‌باشد. در این تحقیق تلاش می‌شود تا تأثیر کارکردهای اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی و مذهبی نهاد وقف در این دو شهر در دوره قاجار مورد مطالعه و بررسی قرار گیرد. لازم به ذکر است که این پژوهش مبتنی بر اسناد وقفی موجود در اداره اوقاف و امور خیریه شهرهای همدان و ملایر می‌باشد.

6- روش پژوهش

1- باقر ساروخانی، دایرةالمعارف علوم اجتماعی، انتشارات کیهان، تهران 1370، ص 284.

2- آلن بیرو، همان، ص 357.

3- جولیبوس گولد- ویلیام. ل. کولب، همان، ص 678.

4- جوزف روسک، همان، ص 150.

در این پژوهش به لحاظ استفاده از کتب تاریخی و اسناد در کنار هم، از دو روش استفاده شده است:

- 1- با استفاده از روش کتابخانه‌ای ابتدا به مطالعه کتب مربوطه پرداخته و اقدام به فیش برداری شد و پس از تنظیم فیش‌ها به روش توصیفی، تصویری از تاریخ دوره به دست آمد.
- 2- پس از بازخوانی اسناد وقفی، اطلاعات موجود در وقف‌نامه‌ها استخراج و در جدولی مناسب درج گردید آن‌گاه از طریق روش تحلیلی و آماری و با استفاده از اطلاعات به دست آمده از روش کتابخانه‌ای، به تحلیل تاریخی اسناد پرداخته شد.

7- پیشینه پژوهش

در خصوص نهاد وقف و ساختار و عملکرد آن در همدان و ملایر عصر قاجار هیچ گونه پژوهش تاریخی صورت نگرفته است، لذا پژوهش حاضر در مورد کارکرد نهاد وقف در همدان و ملایر در دوره قاجاریه فاقد پیشینه می‌باشد. البته مطالعات و تحقیقاتی در قالب کتاب، مقاله و پایان‌نامه در رابطه با وقف و موقوفات در ایران و یا تاریخ محلی همدان و ملایر انجام پذیرفته است، که در این پژوهش جهت نگارش محورها مورد استفاده قرار گرفته است. مقالات ارزشمندی در خصوص وقف در میراث جاویدان، مجله اختصاصی سازمان اوقاف و امور خیریه، به چاپ رسیده است. کتاب‌هایی نیز با مضمون کلی در مورد وقف نگاشته شده‌اند که در آنها به نهاد وقف در ایران قبل و بعد از اسلام، احکام و ضوابط وقف و همچنین تاثیرهای اجتماعی و اقتصادی وقف در جامعه پرداخته شده است، ولی در آنها به نهاد وقف شهرهای همدان و ملایر اشاره‌ای نشده است. به طور کلی می‌توان گفت؛ آنچه در گذشته در مورد وقف به رشته تحریر درآمده، رسالات و کتاب‌هایی است که از دیدگاه حقوقی و شرعی به وقف پرداخته و احکام، شرایط و نحوه اجرا و دیگر مسائل از این دست را مورد توجه و بررسی قرار داده‌اند. از قبیل:

کتاب نگاهی به وقف و آثار اقتصادی و اجتماعی آن، نوشته مصطفی سلیمی‌فر؛ نویسنده در این کتاب به آثار اجتماعی و اقتصادی وقف و کارکردهای آن در جامعه پرداخته، ولی اشاره‌ای به کارکردهای آن در همدان و ملایر نکرده است. کتاب احکام وقف در شریعت اسلام، محمد عبید الکبسی، احمد صادقی گلدره؛ نیز کتابی فقهی و حقوقی است و تنها به انواع وقف و احکام، شرایط و ضوابط حقوقی آن پرداخته است.

فریدون آدمیت در اثر خود حکومت قانون عصر سپهسالار به اندیشه‌های میرزا حسین خان سپهسالار، از رجال عصر قاجار، و اصلاحات وی در زمان تصدی امور مملکتی پرداخته است. از جمله مناصب سپهسالار، تصدی وزارت وظایف و اوقاف در دوره ناصرالدین‌شاه بوده که اصلاحات وی در این زمینه از مطالب قابل توجه کتاب می‌باشد ولی در آن ذکری از اوقاف همدان و ملایر به میان نیامده است.

مقالات متعددی نیز در این خصوص به چاپ رسیده‌اند که می‌توان به این مقالات اشاره کرد:

عبدالحسین نوایی، زهت احمدی، ساختار نهاد وقف در عصر صفوی، میراث جاویدان، سال دوازدهم، ش. 43؛ در این مقاله به ساختار و عملکرد نهاد وقف، مناصب و وظایف آن در دوره صفوی پرداخته شده است ولی در خصوص وضعیت اوقاف همدان و ملایر در این دوره، مطلبی نگاشته نشده است.

منصور صفت‌گل، میراث صفویان، تکاپوهای نادر و ساخت نهاد وقف در عهد افشاریان، ضمیمه مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران، سال اول، شماره اول؛ در این مقاله ضمن بیان وضعیت اوقاف در دوره صفویه و افغانه، به ساختار وقف، دگرگونی و عملکرد آن در عهد افشاریه نیز پرداخته شده است ولی باز اشاره‌ای به وضعیت اوقاف همدان و ملایر در این دوره نشده است.

در زمینه تاریخ محلی همدان و ملایر نیز کتاب‌هایی نگاشته شده که همه آنها درباره تاریخ سیاسی و باستان‌شناسی منطقه است:

شاید بتوان گفت کتاب *همدان‌نامه* (بیست گفتار درباره مادستان) اثر پرویز اذکابی، ارزشمندترین کتاب در رابطه با تاریخ همدان است، که شامل مجموعه مقالات بیست گانه‌ای درخصوص شهر همدان، ولایات ثلاث (ملایر، نهاوند و تویسرکان) و بهار و بوزنجرده می‌باشد. بخش اعظم کتاب در رابطه با دوران باستان، بافت کهن شهر، پیشینه فرهنگی و زبان کهن و نام‌آوران همدان نگاشته شده است ولی در آن اشاره‌ای به نهاد وقف و موقوفات همدان و ملایر نشده است.

تاریخ مفصل همدان کتابی سه جلدی تالیف احمد صابری همدانی است که جلد اول آن شامل تاسیس شهر همدان، موقعیت سیاسی شهر قبل و بعد از اسلام، حکومت سلسله‌های پس از اسلام در همدان، معرفی کوی و برزن‌ها و همچنین برخی شخصیت‌های برجسته شهر در دوره قاجار است. مجلدهای دوم و سوم دربردارنده معرفی شخصیت‌های ادبی، علمی، سیاسی، عرفانی و فلسفی همدان در طول تاریخ بر اساس حروف الفبای اول نام آنهاست. در این کتاب هیچ اشاره‌ای به نهاد وقف شهر همدان نشده است.

غلامحسین ذکاوتی قراگوزلو در اثر خود، *هگمتانه تا همدان*، تاریخ مختصری از همدان از ابتدا تا زمان خود ارائه داده است. وی در این اثر بیشتر به معرفی خاندان خود (قراگوزلوها) در همدان پرداخته و در کنار آن به وضعیت سیاسی، اجتماعی و فرهنگی همدان در دوره قاجار پرداخته ولی اشاره‌ای به اوقاف همدان ننموده است.

تاریخ همدان از خوارزمشاهیان تا اواخر قاجار، نوشته حافظ اسدبیگی، کتابی است که به طور بسیار مختصر به تاریخ همدان از خوارزمشاهیان تا اواخر دوره قاجار پرداخته است.

نویسنده در بخش تاریخ همدان در دوره قاجار به حمایت و نقش خاندان قراگوزلو در به قدرت رسیدن سلسله قاجار اشاره کرده ولی به نهاد وقف همدان در این دوره نپرداخته است.

انقلاب مشروطه در همدان تالیف مریم صحراکار همدانی، کتابی است که بدون هیچ گونه اشاره‌ای به نهاد وقف و موقوفات در همدان به بیان حوادث و روند انقلاب مشروطه در همدان و نقش این شهر در این انقلاب پرداخته است.

پراکندگی جغرافیایی موقوفات ملایر، پایان‌نامه کارشناسی ارشد نوشته مریم صمدی، اثری جغرافیایی است که تنها به بازخوانی بخشی از وقف‌نامه‌ها پرداخته، این که واقف کیست، مورد وقف و مصارف آن چیست و وضعیت کنونی موقوفات چگونه است. ولی هیچ گونه تحلیل تاریخی از روی آنها انجام نگرفته است.

شاید کتاب *تاریخ ملایر* تالیف ابراهیم صفایی اولین اثر مطالعاتی باشد که در مورد ملایر نگاشته شده است. در این کتاب به طور مختصر به تاریخ ملایر از قبل از قاجار مخصوصاً دوره زندگی، خواستگاه سلسله زند، چگونگی پیدایش دولت‌آباد در دوره قاجار، تاریخ ملایر در دوره قاجار سپس پهلوی تا زمان نویسنده، معرفی کوه‌ها، رودها، معادن، صنایع دستی و غیره در ملایر، پرداخته شده است. در این کتاب به اوقاف این شهر توجه چندانی نشده تنها آن‌جا که از پیدایش دولت‌آباد صحبت می‌کند اشاره‌ای کوتاه به موقوفات شیخعلی میرزا و سیف‌الدوله می‌کند ولی هیچ گونه تحلیل تاریخی از این موقوفات به دست نمی‌دهد.

جواد جعفری در اثر خود، *ملایر و مردم آن*، به ذکر تاریخ ملایر پرداخته ولی در مورد نهاد وقف ملایر، به جز اشاره به موقوفات شیخ‌الملوک و سیف‌الدوله، مطلبی نگاشته است.

ملایرشناسی گنجینه‌ای از تاریخ و تحولات معاصر شهرستان ملایر، تالیف محمد ملایری است. نویسنده در این کتاب به ایل زند و تاریخ پیدایش شهر ملایر در دوره قاجار، معرفی شعرای ملایری و همچنین معرفی وقف‌نامه‌های ملایر پرداخته است. بخش اعظم کتاب تقریباً

رونویسی از کتاب‌های تاریخ ملایر، ملایر و مردم آن و پایان‌نامه خانم مریم صمدی با موضوع پراکندگی جغرافیایی موقوفات ملایر می‌باشد. نویسنده با وجود معرفی وقف‌نامه‌های ملایر در دوره قاجار، هیچ‌گونه تحلیلی بر اساس آنها انجام نداده است.

کتاب پژوهشی در فرهنگ مردم پیرسواران ملایر نوشته غلامحسین رسولی، در واقع اثری جغرافیایی و بیشتر در رابطه با روستای پیرسواران ملایر است. مؤلف در کتاب اشاره مختصری هم به تاریخ و اوضاع اجتماعی و اقتصادی ملایر در دوره قاجار کرده ولی به نهاد وقف این شهر نپرداخته است.

8- نقد و بررسی منابع

منابع مورد استفاده در این پژوهش شامل اسناد و کتب تاریخی می‌باشد.

1- 8- اسناد

وقف‌نامه‌ها و اسناد موجود در بایگانی اداره اوقاف و امور خیریه شهرهای همدان و ملایر، مهم‌ترین منابع مورد استفاده در این پژوهش را تشکیل می‌دهند، لذا سعی بر آن شده تا با دقت فراوان از تمام اطلاعات موجود در آنها استفاده شود. در خصوص این وقف‌نامه‌ها باید گفت؛ بخشی از آنها اصل یا سواد مطابق با اصل و تعدادی تصدیق‌نامه و استشهادیه می‌باشند که با توجه به سجلات و اطلاعات موجود در آنها، در اصلتشان تردیدی وجود ندارد. هر چند نمی‌توان ادعا داشت که به تمامی این اسناد دست یافته‌ایم، زیرا بنا به دلایلی چون قرار داشتن برخی از اسناد در دست اشخاص حقیقی و حقوقی و یا در شهرهای دیگر، امکان دسترسی به آنها مقدور نبود. با این حال سعی فراوانی در دستیابی به اکثریت آنها صورت گرفت، به طوری که یکی از اسناد وقفی ملایر در اداره اسناد و کتابخانه ملی همدان رؤیت شد.

2-8- کتب تاریخی

منظور از کتب تاریخی، منابع دوره قاجار است که در کنار اسناد وقفی در تدوین این پژوهش مورد استفاده قرار گرفته‌اند. این کتب شامل تواریخ عمومی، اختصاصی، محلی و نسخ خطی می‌باشند.

1-2-8- تواریخ عمومی

متون تاریخ عمومی این دوره به طور مستقیم کمتر با موضوع بحث رساله ارتباط دارند و بیشتر به جهت کسب اطلاعات و وقایع تاریخی پیرامون موضوع پژوهش از جمله موقعیت اجتماعی و اقتصادی و وضعیت اوقاف و همچنین معرفی برخی از شخصیت‌های سیاسی و حکام شهرهای همدان و ملایر، که با اوقاف این دو شهر در ارتباط بوده‌اند، در این رساله مورد استفاده قرار گرفته‌اند. مهم‌ترین آنها عبارتند از: آثار اعتمادالسلطنه شامل مرآت‌البلدان، المآثر و الآثار و تاریخ منتظم ناصری؛ ناسخ‌التواریخ و تاریخ عضدی.

محمدحسن خان مقدم، ملقب و مشهور به صنیع‌الدوله و اعتمادالسلطنه از رجال دیوانی عصر ناصری و روزنامه‌خوان مخصوص ناصرالدین‌شاه بود. وی در خلال سال‌های خدمتش، صاحب مناصب مهمی از قبیل ریاست کل دارالطباعه و دارالترجمه ممالک محروسه و نیز ریاست دارالخلافه تهران بود. وی آثار و تالیفات فراوانی از خود به جای گذاشته که مهم‌ترین آن‌ها مرآت‌البلدان، المآثر و الآثار و تاریخ منتظم ناصری می‌باشند. مرآت‌البلدان، به تصحیح عبدالحسین نوایی و میرهاشم محدث به صورت سالنامه‌ای به شرح سلطنت سی ساله ناصرالدین‌شاه پرداخته است. جلد اول و چهارم کتاب در باب جغرافیا و جلد دوم و سوم آن تاریخی است. بخش تاریخی کتاب حاوی مهم‌ترین اخبار و اطلاعات در مورد وقایع و فرامین و انتصابات حکومتی کشور است. از مهم‌ترین ابتکارات اعتمادالسلطنه در تدوین این کتاب، افزودن حوادث مهم و اخبار جهان در پایان وقایع هر سال است. از مطالب این کتاب در رابطه با